

ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΠΛΗΘΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟΥ ΣΤΟΝ ΠΛΗΘΩΝΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ'
ΜΕ ΤΗΝ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ 550 ΕΤΩΝ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ
ΜΥΣΤΡΑΣ, 26-29 ΙΟΥΝΙΟΥ 2002

PROCEEDINGS
OF THE INTERNATIONAL CONGRESS
ON PLETHON AND HIS TIME
MYSTRAS, 26-29 JUNE 2002

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Λ.Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ - Χ.Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ-ΜΥΣΤΡΑΣ 2003

ΛΙΝΟΣ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ

**Ο ΠΛΗΘΩΝ ΣΤΗΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑ (1900-1975)
ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΟΜΙΛΙΑ**

Ἀξιότιμοι καὶ ἀγαπητοὶ Κυρίες καὶ Κύριοι, προσκεκλημένοι στὴν ἐναρκτή-
ρια Συνεδρίασή μας, ἀγαπητοὶ Σύεδροι,

Πολὺ εὐστοχα ὁ ἀγαπητὸς μας κ. Στρατήγης ἐπανεφέρε στὴν σκέψη μας καί-
ριες κρίσεις τοῦ ἀειμνήστου δασκάλου μας, τοῦ νεωτέρου φιλοσόφου τοῦ Μυ-
στρά Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου. Μᾶς εἶχε πολὺ συγκινήσει ὅλους τότε, πρὶν
ἀπὸ 25 ὀλόκληρα χρόνια, ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴν μορφὴ τοῦ Πλήθωνος καὶ ὁ καη-
μὸς του γιὰ τὴν κατανόηση καὶ ὀρθὴ ἐκτίμηση τῆς προσφορᾶς του. Κρατῶ ἀπὸ
τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἀκούσαμε καὶ ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα κείμενα Θεοδωρακο-
πούλου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὴν βαρυσήμαντη κρίση του —μεταξὺ ἄλλων—, ὅτι
ἡ μελέτη, ἐρμηνεία καὶ ἀξιολόγηση τῶν φιλοσοφικῶν φαινομένων πρέπει νὰ γί-
νεται μὲ μία ἐσωτερικὴ προσέγγισή τους ἀπὸ τὸν Ἱστορικὸ τῆς Φιλοσοφίας κά-
θε φορὰ ποὺ διαπιστώνει, πὼς ὀρισμένες ἐποχὲς καὶ ὀρισμένες προσωπικότη-
τες αὐτῶν τῶν ἐποχῶν ἀποτελοῦν ἓνα πρόβλημα γιὰ τοὺς μεταγενέστερους,
ἀλλὰ εἶναι καὶ οἱ ἴδιες τόσο σημαντικὲς ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ μία μονοσή-
μαντη ἐρμηνεία τους, κι ἀκόμη περισσότερο ὅταν καὶ ἡ ἴδια ἡ παλαιὰ πολυτά-
ραχη ἐποχὴ ἀποτελεῖ ἓνα πρόβλημα. Μόνο τότε ὁ Ἱστορικὸς τῆς Φιλοσοφίας
μπορεῖ νὰ προσφέρει πραγματικὰ κάτι περισσότερο ἀπὸ μία ἀπλὴ ἐξιτόρηση
γεγονότων ἢ διδασκαλιῶν ἢ θεωριῶν. Καὶ αὐτὸ τὸ ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Θεοδωρακό-
πουλος μὲ μεγάλη συνέπεια στὴν μεταγενέστερη ἱστοριογραφικὴ τῆς Φιλοσο-
φίας ἐπίδοσή του. Ὁ Πλήθων ἄλλωστε δὲν ἐνδιαφέρει μόνο τὸν Ἱστορικὸ τῆς
Φιλοσοφίας, καὶ ὁ Θεοδωρακόπουλος δὲν ἦταν μόνο ὁ Ἱστορικὸς τῆς Φιλοσο-
φίας, ἦταν κυρίως ὁ συστηματικὸς φιλόσοφος, ποὺ δίδαξε ὅλους σχεδὸν τοὺς
κλάδους τῆς Φιλοσοφίας μὲ ἐπιτυχία.

Ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀφετηρία, σπεύδω νὰ δηλώσω ὅτι στὸ πρόσωπο
καὶ στὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνος ἔχουμε πραγματικὰ μία πολὺ προβληματικὴ προσω-
πικότητα τοῦ τέλους τοῦ Βυζαντίου. Βεβαίως ἀκούσθηκαν σὲ ἓνα, ὡς μοῦ ἐπι-

τραπεί ο ὄρος, πιό ρητορικό πλαίσιο ἐνθουσιώδεις χαρακτηρισμοὶ γιὰ τὸν φιλόσοφο τοῦ Μυστρᾶ. Καὶ ὁ Δάσκαλος ἦταν πολὺ ἐνθουσιώδης στὴν ἐποχὴ του, τὸ 1975. Ἄλλὰ ξέρετε ἀπὸ τὸ 1975 ἕως σήμερα, 25 χρόνια μετὰ, ὅπως εἶπα, «κύλησε πάρα πολὺ νερὸ στὸ αὐλάκι» τῆς ἐρευνας, μὲ ἐξαιρετικὰ προσεγμμένες καὶ ἐξειδικευμένες ἐρευνητικὲς ἐργασίες. Καὶ σήμερα εἴμαστε πολὺ πιό προσεκτικοὶ στὴ διατύπωση χαρακτηρισμῶν καὶ ἔχουμε πολὺ μεγαλύτερη ἐπίγνωση ὄλων τῶν πλευρῶν, ποὺ ἐπιδέχονται ἐρμηνεία, καὶ τῆς πραγματικῆς προσφορᾶς τοῦ φιλοσόφου μας, τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, σ' αὐτὴ τὴν πολὺ σημαντικὴ καὶ μοιραία ἐποχὴ τοῦ τέλους τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποχὴ μας.

Ξεκινῶ λοιπὸν ἀπὸ αὐτὴ τὴν διαπίστωση τοῦ Δασκάλου καθὼς καὶ ἀπὸ μία ἄλλη ἀναμφισβήτητα πολὺ σημαντικὴ ἀλήθεια, τὴν ὁποία δεχόμαστε ἀνεπιφύλακτα οἱ περισσότεροὶ σήμερα. Ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων καὶ τὸ ἔργο του μετὰ τὸν θάνατό του «ξεχάστηκε», γιὰ 4 αἰῶνες τουλάχιστον. Δὲν ὑπάρχει στὴν Τουρκοκρατία, δὲν ὑπάρχει στὸν Ἑλληνισμό τοῦ Διαφωτισμοῦ, δὲν ὑπάρχει τίποτα ὡς τὰ νεώτερα χρόνια, ποὺ νὰ θυμίζει τὴν παρουσία ἐνὸς τόσο μεγάλου μυαλοῦ, ἐνὸς τόσο σπουδαίου καὶ πολυσχιδοῦς ἔργου — στὸ Συνέδριό μας θὰ ἀκουσθοῦν καὶ ἀνακοινώσεις, ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ τὴν ἀστρονομία, μετὰ τὴν χαρτογραφία, μετὰ τὶς μαθηματικὲς, μετὰ τὶς οἰκονομικὲς ἐπιστῆμες, μετὰ πάρα πολλὲς πλευρὲς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐπιστῆμης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι διπλᾶ σημαντικὴ: Γι' αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ γεγονός τῆς «λήθης» τοῦ Πλήθωνος ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν μετὰ τὸ μεγάλο κενὸ ἔχουμε —ὅπως θὰ δείξω, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ κύριο θέμα τῆς Εἰσήγησής μου ἀπόψε— μία πραγματικὴ ἀναβίωση τοῦ ἐνδιαφέροντος, τῆς ἀξιολόγησης (θετικῆς καὶ ἀρνητικῆς ἢ καλύτερα κριτικῆς) καὶ τῆς ἀναγνώρισης τῆς ἀξίας τοῦ φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ.

Στὸ πρῶτο σημεῖο θὰ ἀναφερθῶ κάπως πρωθύστερα στὸν σπουδαῖο ἐπιστήμονα καὶ σπουδαῖο «Ἑλληνα» Νεοκλῆ Καζάζη (1849-1936), ἕνα ἐκ τῶν πρώτων ποὺ ἀσχολήθηκαν συστηματικὰ μετὰ τὸν Πλήθωνα τὸ ἔτος 1903 (καὶ θὰ μιλήσουμε ἀμέσως σὲ λίγο γιὰ τὴν σηματοδοτικὴ αὐτὴ χρονολογία) καὶ ποὺ ὑποστηρίζει στὴν κατακλείδα τῆς μονογραφίας του γιὰ τὸν Πλήθωνα, αὐτὸς ὁ μελετητὴς τῶν σοσιαλιστικῶν θεωριῶν τῆς ἐποχῆς του, ὅτι ὁ Πλήθων δὲν ὑπῆρξε «σοσιαλιστὴς» μετὰ τὴν σύγχρονη ἔννοια καὶ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν ἱστορία τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅτι τελικὰ δὲν εἶναι παρὰ ἕνας οὐτοπιστὴς καὶ αὐτὸς, ὅπως καὶ ἄλλοι σπουδαῖοι διανοητὲς τῆς Δυτικῆς Ἀναγέννησης. Ἀκόμη καὶ ἂν τὸ μέγιστο ἔργο τοῦ Πλήθωνος, ἡ *Νόμων Συγγραφή*, δὲν εἶχε τὴν τύχη τῆς ἐξαφάνισής του, μετὰ πρωτοβουλία τοῦ «ἐν φιλοσοφίᾳ καὶ θεολογίᾳ», ἃς τὸ πῶ ἔτσι ἐντὸς εἰσαγωγικῶν, «ἀντιπάλου» του, τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου Γενναδίου, λέγει ὁ

Καζάζης, θά είχε ξεχαστεί όπωσδήποτε με την ροή τών γνωστών ιστορικῶν γεγονότων...

Και αὐτή εἶναι πραγματικά ἡ ἀλήθεια. Ἐπομένως μᾶς ἐνδιαφέρει τώρα — και εἶναι πολύ σημαντικό για τὸ εὐρύτερο κοινό μας σήμερα— νὰ ἐκθέσω, γιατί και πῶς ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ προπερασμένου πλέον αἵωνα, ἀπὸ τὸ 1850 και μετά, δημιουργεῖται για πρώτη φορά ἐνδιαφέρον για τὸν Πλήθωνα και γιατί ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ περασμένου αἵωνα, ἀπὸ τὸ 1900 περίπου και πέρα, μπορούμε νὰ μιλοῦμε για μία ἀναβίωση, ὅπως εἶπα, τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος για τὸν Πλήθωνα.

Ἐκτός ἀπὸ μία-δύο μικρές ἐξαιρέσεις (στὶς ὁποῖες δὲν θὰ ἀναφερθῶ ἀναλυτικά, δηλαδή τοῦ 1816, ὅταν ὁ Ἄνδρέας Μουστοξύδης σὲ μία ἀνθολογία βυζαντινῶν και μεταβυζαντινῶν κειμένων περιλαμβάνει ἕναν ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Πλήθωνος, ἐκείνον πρὸς τὴν Ἑλένην Παλαιολογίναν, και τοῦ 1818, ὅταν ὁ Λόγιος Ἐρμῆς παίρνει ἀφορμὴ ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοση κειμένων (τῶν *Νόμων*) τοῦ Πλήθωνος στὴν Εὐρώπη για νὰ παρουσιάσει αὐτὴ τὴν ἐκδοση με λίγα βιογραφικά και τὸ 1818 πάλι για τὴν ἐκδοση στὴν Γαλλία τοῦ *Περὶ ἀρετῶν* τοῦ φιλοσόφου) ὡς τὸ 1850 δὲν ἔχουμε ἀπολύτως τίποτα σχετικό με τὸν Πλήθωνα. Τότε ὁ μεγάλος Ἱστορικός τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891), σὲ ἕνα ἀνυπόγραφο ἄρθρο του (και ἀφήνω στὴν κρίση σας τὸ γιατί) ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασύρει ἀπὸ τὴν ἀφάνεια τὸ «κοινωνικοπολιτικό» ἔργο τοῦ Πλήθωνος. Εἶπα τὸ κοινωνικο-πολιτικό ἔργο τοῦ βυζαντινοῦ φιλοσόφου, γιατί τὴν ἐποχὴ τοῦ Παπαρρηγοπούλου ὁ ὄρος «σοσιαλισμός» δὲν εἶχε καθιερωθεῖ ἀκόμη στὴν Εὐρώπη και γι' αὐτὸ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «κοινωνισμός». Ὁ κοινωνισμός τοῦ Πλήθωνος λοιπὸν ἀποτελεῖ για τὸν Παπαρρηγόπουλο ἕνα περιεργό πρῶτο ἢ προδρομικό φαινόμενο, τὸ ὁποῖο μάλιστα προσπαθεῖ νὰ τὸ συνδέσει με τὰ ρεύματα τῆς «φυσιοκρατίας» στὴν Εὐρώπη, στὴν Γαλλία κυρίως, χωρὶς νὰ βροῖσει ἀκριβῆ στοιχεῖα ἐπιρροῆς ἢ ταύτισης, γι' αὐτὸ και καταλήγει κι ἐκεῖνος στὸ γεγονός ὅτι ὁ ἰδεολόγος, θεολόγος και μεταφυσικός Πλήθων εἶχε συλλάβει μία μορφή πολιτεύματος ἢ κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων, πὺν προσεγγίζουν πολὺ τίς τάσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δηλαδή τῶν μέσων τοῦ 19ου αἵωνα.

Ὁ ἴδιος ὁ Παπαρρηγόπουλος, 24 χρόνια μετά, στὸν 5ο τόμο τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (με πρώτη ἐκδοση τὸ 1874), ἐπανέρχεται σ' αὐτὴν τὴν πρώτη ἐπισήμανση, ἔχοντας ὁμως ἀλλάξει πλέον ἐρμηνεία και χαρακτηρίζοντας τὸν Πλήθωνα ἕνα μεμονωμένο φαινόμενο, πὺν συνέλαβε στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς σημασίας τῆς κατανομῆς τοῦ πλούτου, τῆς διανομῆς του, τῶν ὑποχρεώσεων τῶν πολιτῶν, πὺν προσεγγίζουν πολὺ τίς νεώτερες τάσεις, χωρὶς νὰ μπορεῖ και πάλι νὰ ἐρμηνεύσει αὐτὴ τὴν παρουσία του στὸ τέλος τοῦ Βυζαντίου ὡς

σχετιζόμενη με προγενέστερους ή μεταγενέστερους. Ἐπιχειρεῖ τελικὰ μὴ συσχετίσθαι με τὸν Μακιαβέλι, ὅπου βρῖσκει ἓνα κοινὸ στοιχεῖο, ὅτι καὶ οἱ δύο ἄντρες δὲν ἐπέτυχαν τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ιδεῶν τους. Ἄλλὰ τονίζει καὶ κάτι πολὺ σημαντικό, ποὺ τὸν ὑποχρεώνει νὰ τὸν διαφοροποιήσῃ ἀπὸ τὰ σοσιαλιστικὰ κινήματα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Πλήθων ἀνήγαγε, λέγει, τὶς θεωρίες του καὶ ζήτησε τὴν ἐφαρμογὴ τους ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα, δηλαδή ἀπὸ ἀνώτερες δυνάμεις, ἐνῶ τὰ σύγχρονα σοσιαλιστικὰ κινήματα ἀποτελοῦν ἐπιδιώξεις τῆς ἐργατικῆς τάξης, δηλαδή ἀπὸ τὰ κάτω. Ὁ Πλήθων λοιπὸν ἀνεγνώριζε τὴν ὑπάρχουσα κατανομὴ τῶν ἀξιομάτων, τὴν ἱεράρχηση τῆς πολιτείας, τὴν διάρθρωση τοῦ λαοῦ σὲ τάξεις, ἀπονέμοντας τὴν πρέπουσα σημασία σὲ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς καὶ τὴν ὀφειλὴ τους ἢ τὴν ὑποχρέωσή τους στὸ κοινωνικὸ σύνολο, τελικὰ ὅμως ἐξαργύρωσε ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα, ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἀπὸ τὸν δεσπότη, τὴν ἐφαρμογὴ κάποιων προτάσεων, τὶς ὁποῖες τοῦ ὑπέβαλλαν ἢ τοῦ ὑπεδείκνυαν μὲ μελετημένο τρόπο οἱ λόγιοι, οἱ σοφοί, οἱ γνῶστες τῆς κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς πραγματικότητας. Γιατί, μὴ ξεχνᾶμε, ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ Πλήθωνος ὑπάρχει μία κοσμοθεωρία, καὶ πέρα ἀπὸ ὅσα προβληματικὰ ὑπάρχουν, ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι ἡ κοσμοθεωρία αὐτὴ ἔχει σταθερὸ προσανατολισμὸ πρὸς τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ πρὸς τὴν ἔννοια τῆς αὐτοπραγμάτωσης τοῦ ἀνώτερου σκοποῦ τοῦ ἀνθρώπου μέσω τῆς εὐπραξίας. Ἡ *εὐπραξία* εἶναι τὸ ἰδανικὸ καὶ ἡ *ἐλευθερία* τὸ πλαίσιο. Χωρὶς αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δὲν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν δικὸ του προορισμὸ οὔτε νὰ ἐξελίξῃ τὸ κοινωνικὸ του περιβάλλον.

Αὐτὴ εἶναι ἡ κατάσταση, ποὺ ἐμφανίζεται σχετικὰ με τὸν Πλήθωνα τὸν προπερασμένον αἰῶνα. Ἀπήχηση πιθανὸν αὐτῶν τῶν ἐπισημάνσεων τοῦ Παπαρρηγόπουλου, ἐνὸς πολυδιαβασμένου καὶ τόσο σημαντικοῦ, ὅπως ξέρετε, ἐπιστήμονος καὶ ἱστορικοῦ, εἶναι οἱ ἀναφορὲς ποὺ ἔχουμε πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, στὸν Παπαδιαμάντη (1884) π.χ. καὶ στὴν λογοτεχνία μας γενικότερα ἀργότερα. Καὶ ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρεται στὸν Πλήθωνα (*Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου*, Ἔκτος Λόγος) καθὼς καὶ ὁ Καζαντζάκης μὲ δυνατές, ἀλλὰ καὶ μὲ προφανῆ μονομέρεια σελίδες στὰ «Ταξιδιωτικὰ» του ἀπὸ τὸν Μυστρά (1937), ὅπως καὶ ὁ Σικελιανός (1945). Γνωριμία τοῦ Καζαντζάκη μὲ τὸν φιλόσοφόν μας μαρτυρεῖται καὶ στὴν τραγωδία του *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος* (1944-1953).

Ἄλλὰ περὶ αὐτῶν θὰ ἀκούσουμε εἰδικῆς Ἀνακοινώσεως καὶ γι' αὐτὸ σπεύδω νὰ προχωρήσω, ἐπισημαίνοντας ὅτι τόσο γιὰ τὸν Παπαρρηγόπουλον ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἐπόμενον σημαντικό μελετητὴ τοῦ Πλήθωνος, τὸν διαπρεπέστατο, πολυγرافότατο καὶ ἰκανότατο Καθηγητὴ τῆς Θεωρίας καὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου καὶ τῶν Οἰκονομικῶν Θεσμῶν στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, τὸν Νεοκλῆ Καζάκη, θὰ ἀκούσουμε εἰδικῆς Ἀνακοίνωσης ἀπὸ τὴν κα Ρωξάνη Ἀργυροπούλου.

Ἐπιστρέφω ὁμως στὸν Καζάζη, γιατί εἶναι πολὺ σημαντικὸς γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία μου. Ὁ Νεοκλῆς Καζάζης εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἀγωνίσθηκε ὅσο κανεῖς ἄλλος γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν δικαίων τοῦ προσφυγικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Προποντίδας κ.λπ., ἰδρύοντας καὶ προεδρεύοντας ὡς τὸν θάνατό του τῆς σπουδαίας Ἑταιρείας «Ἑλληνισμός». Ἦταν πραγματικὰ ἓνα πολὺ προικισμένο δυνατὸ μυαλό, ποὺ διετέλεσε Καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ὑπουργὸς κάποιων κυβερνήσεων, βουλευτὴς κατ' ἐπανάληψη καὶ ποὺ πέθανε τὸ 1936, ἀφήνοντας ἓνα πολὺ μεγάλο συγγραφικὸ ἔργο, πάνω ἀπὸ 40 βιβλία καὶ μελετήματα. Τὸ 1903 λοιπὸν ὁ Καζάζης δημοσιεύει μία μελέτη ἀφιερωμένη στὸν Πλήθωνα καὶ στὴν κοινωνικὴ του διδασκαλία. Τὸν φιλόσοφο τοῦ Μυστρᾶ ὁ Καζάζης θεωρεῖ —ὅπως ἔχω προδηλώσει— ἓναν ἰδεολόγο οὐτοπιστῆ, ὁ ὁποῖος δὲν μπόρεσε νὰ ξεχωρίσει τί ἦταν δυνατὸν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ νὰ ἀποτελέσει πραγματοποιήσιμο πρόγραμμα τῆς ἡγεσίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τί θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὸ ἀπὸ τὸ εὐρύτερο ὀρθόδοξο πλήρωμα τοῦ Βυζαντίου, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν λαὸ τῆς ἐλληνικῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Τὶς θεωρίες του τὶς ὀνομάζει μυστικὲς, θεολογικο-θρησκευολογικὲς, ἀλλὰ δείχνει μεγάλο σεβασμὸ στὴν πρωτοτυπία τους καὶ μιλά μὲ μεγάλη ἐκτίμηση γιὰ τὸ ὑπόλοιπο ἔργο του καὶ μὲ θερμοὺς τόνους γιὰ τὴν ἐπωφελεῖ παρουσία του ἐκείνη τὴν κρίσιμη ἐποχὴ. Μεγάλη εἶναι καὶ ἡ ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς ὅλων, ἰδίως τῆς Δύσης, μετὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Ἰταλία μὲ ἀφορμὴ τὴν Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, στὴν διάδοση τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, καὶ βεβαίως ἰδιαίτερη σημασία ἔχει γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας ὁ πρωταγωνιστικὸς ρόλος του στὴν διαμάχη τῶν πλατωνικῶν καὶ ἀριστοτελικῶν φιλοσόφων τοῦ τέλους τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Ἀναγέννησης. Παρὰ τὶς θετικὲς αὐτὲς κρίσεις του ὁ Καζάζης εἶναι τελικὰ ἀρνητικὸς ἀπέναντι στὴν κοινωνικὴ διδασκαλία τοῦ Πλήθωνος, τὴν ὁποία χαρακτηρίζει ὡς μία ἀπὸ τὶς διάφορες οὐτοπικὲς θεωρίες τῆς ἐποχῆς τῆς πρώιμης Ἀναγέννησης καὶ τῆς ἀμέσως μεταγενέστερης ἐποχῆς.

Ὁ Καζάζης ἐπηρέασε πολὺ τοὺς μεταγενέστερους, σχεδὸν ὅλους ὅσους ἔγραψαν σχετικὰ τὴν ἐπόμενη 20ετία. Καὶ ἐρχόμαστε τώρα σὲ συγκεκριμένες μονογραφίες. Μία ἀπὸ αὐτὲς ὀφείλεται σὲ ἓναν ἄγνωστο κατὰ τὰ ἄλλα συγγραφέα, τὸν Ἀγγελῆλο Καραμπάση, ὁ ὁποῖος στὸ Ἐκκλησιαστικὸ περιοδικὸ τῶν Ἱεροσολύμων *Νέα Σιών* δημοσιεύει τὸ 1910 σὲ 3 συνέχειες ἓνα μελέτημα 25 σελίδων μὲ τίτλο «Τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Πλήθωνος». Εἶναι ὁ πρώτος, ποὺ ἀφιερώνει μία μελέτη στὸ συνολικὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνος. Τὸ περιοδικὸ εἶναι θρησκευτικὸ, ὅπως ἐπεσήμανα, καὶ ἐκδίδεται στὰ Ἱεροσόλυμα. Τὸ μελέτημά του ὁ συγγραφέας του τὸ ἀνατύπωσε τὸν ἴδιο χρόνον καὶ αὐτοτελῶς στὸ Ἡράκλειο τῆς Κρήτης.

Ἡ Εἰσαγωγή του καλύπτει τὸ θέμα «γιατὶ ὡς τώρα αὐτὴ ἡ ὑποτίμηση τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, δηλαδή τοῦ Βυζαντίου», τὸ ὁποῖο προβάλλεται ἀπὸ τὸν Καραμπάση μὲ μία σωστὴ καὶ ἀξιέπαινη ἔκθεση τῆς προσφορᾶς τοῦ Βυζαντίου στὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ. Στὴν συνέχεια ὁμοῦς ἀποφαίνεται ὅτι «ἐκ τῶν ἀνδρῶν τῶν ἐργασθέντων κατὰ τῶν πολιτικῶν ἅμα καὶ θρησκευτικῶν καθεστώτων τοῦ λιποψυχούντος Βυζαντινοῦ κόσμου κατὰ τὴν 11^η ἑκατονταετηρίδα καὶ ἔργῳ δειχθεὶς εἰσηγητὴς καὶ πρωτεργάτης τῆς ἀφυπνίσεως τοῦ ἀρχαίου κλασικοῦ παρελθόντος, ὅπερ ἀνοικταῖς ταῖς ἀγκάλαις ἀκαιοποιήθησαν οἱ τῆς Εὐρώπης μεγάλοι μεταρρυθμισταί, εἶναι ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων. Τούτου τὸ αἰρετικὸν καὶ αὐτόχρομα ἐκκεντρικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα ἔχει ὡς ἀντικείμενον ἐκθέσεως ἡ ἐπομένη πραγματεία ἡμῶν. Ἐν ταύτῃ παρίσταται ὁ φιλόσοφος ἀποστάτης ὁμιλῶν, δηλαδή βᾶσις τῆς ὅλης ἐργασίας κείνται αὐτὰ τὰ συγγράμματα τοῦ φιλοσόφου, ἰδίᾳ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ περὶ *Νόμων* πολυθρῦλήτου ἔργου του». Στὴν παράγραφο 10 ἐκτίθενται τὰ τοῦ βίου τοῦ Πλήθωνος καὶ ἡ πορεία «τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως» (ἔτσι γράφει ὁ Καραμπάσης: «τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως») κατὰ τὸν Μεσαίωνα μὲ στοιχεῖα κυρίως ἀπὸ τὸ γνωστὸ σύγγραμμα τοῦ Schultze (Jena 1874), μία ἔγκυρη Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀναγέννησης, ποῦ ἦταν καὶ εἶναι (μὲ ἀνατύπωση τοῦ 1975) ἓνα καλὸ βοήθημα γιὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνας, ποῦ γνώριζαν γερμανικά. Ἀκολουθοῦν ἓνα κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Αἷτια τῆς ἀποστασίας τοῦ Πλήθωνος» καὶ τὸ «Σκοπὸς τῶν τάσεων αὐτοῦ διὰ τῶν *Νόμων*» καὶ ἄλλα πέντε σύντομα κεφάλαια κυρίως γιὰ τὴν θεολογία τοῦ φιλοσόφου, τὴν περὶ σύμπαντος θεωρία του καὶ τὴν «ἀληθῆ ὁδὸν τῆς εὐτυχίας τοῦ ἀνθρώπου». Πηγές του εἶναι ἀκόμη ὁ Π. Καλλιγᾶς, ὁ ὁποῖος βέβαια εἶναι δημοσιολόγος καὶ εἶχε ἀναφερθεῖ παρεμπιπτόντως στὸν Πλήθωνα, ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος, ὁ Ν. Καζάζης, ὁ μεγάλος Krumbacher, ἀλλὰ καὶ ὁ Alexandre, ποῦ ἐξέδωσε τὸ 1859 στὸ Παρίσι τοὺς *Νόμους*. Ἡ βασικὴ ἀποτίμηση τοῦ Πλήθωνος ἀπὸ τὸν Καραμπάση εἶναι ἐντελῶς ἀρνητικὴ. Γι' αὐτὸν ὁ Πλήθων εἶναι ἓνας θρησκευτολόγος, ἓνας διανοητὴς, ποῦ ἐπεχείρησε μία νέα θρησκευτολογικὴ σύλληψη τοῦ θεολογικοῦ προβλήματος. Ὁ Καραμπάσης ἔγινε, ὅπως φαίνεται, πολὺ γνωστός. Ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι τὸν ἀναφέρουν καὶ τὸν ἔχουν χρησιμοποιήσει. Καὶ αὐτὸ ἔχει τὴν σημασία του.

Ἐνα πολὺ σημαντικὸ γεγονός ἐρχεται ἀργότερα, ποῦ παραμένει ἀκόμη δυσσεμήνευτο. Τὸ 1928 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν προκηρῦσσει «Φιλοσοφικὸν ἀγώνισμα» (ἔτσι ἀκριβῶς χαρακτηρίσθηκε) μὲ ἐπαθλο 15.000 δραχμὲς καὶ θέμα «Τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Πλήθωνος». Τριμελὴς Ἐπιτροπὴ Ἀκαδημαϊκῶν ἀπὸ τοὺς Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν Χρυσόστομο, τὸν μεγάλο Θεόφιλο Βορέα καὶ τὸν μὴ ἐντελῶς ἀρμόδιο, γιατί ἦταν παιδαγωγός, Νικόλαο Ἐξαρχόπουλο, ἔκρινε

ἀρχικά τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1928 (καὶ ἡ κρίση δημοσιεύθηκε τὸν ἐπόμενο χρόνο στὰ *Πρακτικά* τῆς Ἀκαδημίας μετὰ τὴν ἐπαναπροκήρυξη τοῦ διαγωνισμοῦ τὸ 1929) τὶς δύο ἐργασίες, ποὺ ὑποβλήθηκαν στὸν διαγωνισμό, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα στὸ ἀντίτυπο ποὺ ὑποβλήθηκε, γιὰ λόγους διασφαλίσεως τῆς ἀντικειμενικῆς κρίσης, ἀλλὰ ἓνα ρητὸ ὡς ἀναγνωρίσιμο στοιχεῖο, γι' αὐτὸ καὶ δὲν μάθαμε ποτὲ ποιοὶ ἦσαν οἱ συγγραφεῖς.

Ἡ ἔκθεση τῶν Ἀκαδημαϊκῶν ἦταν ἀρνητικὴ καὶ γιὰ τοὺς δύο. Ἀντὶ τοῦ βραβείου τῶν 15.000 δραχμῶν ἡ Ἐπιτροπὴ προτείνει τὴν ἀπονομὴ ἐπαίνου. Ἡ μὲν πρώτη ἐργασία, ποὺ εἶναι ἐκτενέστατη καὶ καλύπτει 224 μεγάλες χειρόγραφες σελίδες, μὲ πολὺ μεγάλη ἐπιμέλεια γραμμένες σὲ γραφομηχανὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (χωρὶς ὅμως λατινικὴ ἀντιστοιχία, μὲ ὅλα τὰ λατινικά, τὰ γαλλικὰ καὶ τὰ ἀγγλικὰ νὰ εἶναι περασμένα μὲ τὸ χέρι καὶ μὲ ἓναν πολὺ ὠραῖο γραφικὸ χαρακτῆρα), αὐτὴ ἡ ἐργασία κρίνεται ὅτι καλύπτει τὸ φιλολογικὸ καὶ ἱστορικὸ μέρος γιὰ τὸν φιλόσοφο, δὲν ἱκανοποιεῖ ὅμως τὸ θέμα, ποὺ ἦταν τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ Πλήθωνος. Εἶναι ὡστόσο ἐντυπωσιακὴ ἐργασία, διότι ὅπως λέει ἡ Ἐπιτροπὴ, «ἐπεξήτησε ἐνδελεχῆ μελέτην τῶν διαφυλασσομένων εἰς πλείστας βιβλιοθήκας περὶ Πλήθωνος ἔργων καὶ τῶν χειρογράφων τῶν ἔργων του», καὶ πραγματικὰ περιλαμβάνει μίαν ἐντυπωσιακὴν καταγραφήν ὄλων τῶν ἐκδόσεων, ποὺ φυλάσσονται στὶς μεγάλες Βιβλιοθήκες τῆς Εὐρώπης (μόνο στὴν Βιέννη δὲν μπόρεσε νὰ ἐργασθεῖ ὁ συγγραφέας, γιὰτὶ ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὑπὸ ἀναδιοργάνωση ἡ Δημοσίαι Βιβλιοθήκη τῆς), ἐνῶ περιηγήθηκε ὅλες τὶς ἰταλικές, τὶς γαλλικές καὶ τὶς ἀγγλικές Βιβλιοθήκες καὶ κατέγραψε τί περιέχει ἡ κάθε μία σὲ βιβλία καὶ χειρόγραφα. Ὁ κατάλογος αὐτὸς τῶν χειρογράφων εἶναι ἀκόμα καὶ σήμερα χρήσιμος. Ἔχουμε μίαν βάσιμη ὑπόψια ὅτι μπορεῖ ὁ πρῶτος αὐτὸς συγγραφέας τοῦ Διαγωνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας νὰ εἶναι ὁ γνωστὸς ἀπὸ μίαν μετάφραση τοῦ *Λόγου περὶ τῆς Μεθόδου* τοῦ Ντεκάρτ (Ἀθήνα 1939) Ἀντώνιος Βερβενιώτης.

Ἡ δευτέρη ἐργασία εἶναι τεῦχος 67 μόνον σελίδων, ποὺ ἔχει τὸ «ρητὸ» «κακοδαμονίας τοῦτο δὴ τὸ χεῖριστον, ἐψεῦσθαι περὶ θεῶν» (ἀπὸ τοὺς *Νόμους* τοῦ Πλήθωνος βέβαια, ἀλλὰ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ αὐτό, γιὰτὶ δίνει ἤδη τὸ στίγμα τῆς ἀρνητικῆς τοποθέτησης ἀπέναντι στὸ θρησκευολογικὸ σύστημα τοῦ Πλήθωνος). Καὶ πάλι ἔχουμε μίαν ἀρκετὰ βάσιμη ὑπόψια ὅτι συγγραφέας τῆς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ μεγάλος ἱστορικὸς τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ὁ ὁποῖος ξεκίνησε τὴν ἐπιστημονικὴ σταδιοδρομία του ὡς ἱστορικὸς τῆς Φιλοσοφίας μὲ μίαν διατριβὴν περὶ τῶν Στωϊκῶν, ἀλλὰ δὲν μπορέσαμε ἀκόμη νὰ φθάσουμε στὰ ἀρχεῖα τῆς οἰκογένειας Δημαρᾶ. Ἡ ἐργασία αὐτὴ, λέγει ἡ Ἐπιτροπὴ, φαίνεται ὅτι εἶναι γραμμένη ἐν τάχει καὶ δὲν καλύπτει τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ Διαγωνισμοῦ, διότι, καίτοι ἔχει ὀρισμένες ἀναφορὰς στὴν φιλοσοφία τοῦ

Πλήθωνος και στίς μεταρρυθμίσεις που είχε εισηγηθεί, καθώς και μία παράγραφο για την σχέση του φιλοσόφου του Μυστρᾶ πρὸς τὰ προγενέστερα φιλοσοφήματα και τὰ ἔπειτα αὐτοῦ, «δὲν διασαφεῖ ἀκριβῶς τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Πλήθωνος, δὲν παραθέτει χωρία τῶν ἔργων του, δὲν ἔχει βιβλιογραφίαν και πίνακα ὀνομάτων και πραγμάτων», δηλαδή πάσχει ὡς ἐπιστημονικὴ μελέτη. Τέλος «ἡ γλῶσσα τῆς μελέτης, ἂν και ἀκριβῆς, ἐμφανίζει πολλὰς ἀνωμαλίας και ξενισμούς». Ὑπερέχει πάντως τῆς πρώτης κατὰ τὸ ὅτι ἀντιμετωπίζει τὸν Πλήθωνα κυρίως ὡς φιλόσοφο. Ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν τριῶν σημαντικῶν κριτῶν —και μᾶς κάνει ἐντύπωση ὅτι μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Χρυσόστομος— συνιστᾶ στοὺς δύο συγγραφεῖς νὰ ἐπεξεργασθοῦν μὲ ἄνεση τίς μελέτες τους και νὰ ἐπανέλθουν σὲ χρόνον μεταγενέστερον πρὸς δημοσίευσή των.

Και συμβαίνει τώρα τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχῇ, τὸ 1929, νὰ κυκλοφορεῖ, ὁ 8ος τόμος τῆς *Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας*, τῆς γνωστῆς και σημαντικότητος αὐτῆς συλλογῆς σοφίας, στὸν ὁποῖο στὸ γράμμα Γ (Γεμιστός), ὁ συνεργάτης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Συντάκτης τότε τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης και μεταγενέστερα πρῶτος Δ/ντῆς τοῦ Κέντρου Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ ἱερωμένος Ἄνθιμος Παπαδόπουλος ἔχει γράψει τὸ λῆμμα «Γεμιστός Γεώργιος ἢ Πλήθων», που καλύπτει μία μόνο ἀλλὰ μεγάλη και πολὺ περιεκτικὴ σελίδα. (Ἔχω τὴν βásiμη ὑποψία, ὅτι ὁ Παπαδόπουλος μπορεῖ νὰ ἐπηρέασε τὴν Ἀκαδημία στὸ νὰ προκηρύξει τὸν Διαγωνισμό τοῦ 1928, γιατί ἦταν ὁ ἄνθρωπος, που ἐκινεῖτο κοντὰ στοὺς ἀκαδημαίκοις ἐκείνους και πιθανότατα ὑπέδειξε ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλήθωνος μπορούσε νὰ εἶναι ἓνα σπουδαῖο θέμα πρὸς διερεύνηση).

Ὁ Ἄνθιμος Παπαδόπουλος εἶναι και αὐτὸς ἀρνητικὸς ἀπέναντι στὸν Πλήθωνα ὅσον ἀφορᾷ τὴν διδασκαλία του, ὅπως προκύπτει τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς *Νόμους*. Σὰς διαβάζω τὴν φράση του αὐτούσια, γιατί εἶναι πάρα πολὺ χαρακτηριστικὴ. «Ὅσον και ἂν διὰ τῆς ἀρνήσεως τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος ἡμαῦρωσε τὴν δόξαν του ὁ Γεμιστός —και προκαλεῖ ἡμῶν τῶν νεωτέρων τὴν εὐλογον ἀπορίαν, διότι ἐφαντάσθη ὅτι ἦτο δυνατὴ ἡ ἀνάστασις τοῦ καταρρέοντος ἔθνους μεταξὺ ἄλλων μέσων και διὰ τῆς ἐπαναφορᾶς τοῦ πολυθεϊσμοῦ— ἐν τούτοις ὁμως ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις του δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ κύκνειον ἄσμα τοῦ προσωρινῶς ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς ἀποχωροῦντος Ἑλληνισμοῦ». Εἶναι μία γενναία φράση, ἡ ὁποία κρύβει τὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο πίσω ἀπὸ τὴν ὑπερηφάνεια τοῦ Ἱστορικοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦ Ἑλληνισμοῦ που «προσωρινὰ ἔδυσσε»!

Εἴμαστε στὸ 1929, ἄρα βρισκόμαστε σὲ μία περίοδο, ὅπου τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Πλήθωνα πυκνώνει. Πραγματικὰ μέσα στὰ ἐπόμενα χρόνια ἔχουμε τοὺς ἱστορικούς, μὲ κορυφαίους τὸν Διονύσιο Ζακυθινὸ (1932) και τὸν Ἰωάννη Μα-

μαλάκη (1939) και τούς Οικονομολόγους, με πρώτον τόν Δημοσθένη Δανιηλίδη στο έργο του *Ἡ νεοελληνική κοινωνία καὶ οἰκονομία. Πρῶτο βιβλίον: Προϊστοθέσεις* (1934), πού ἀφιερώνει 25 περίπου σελίδες στὸν Πλήθωνα καὶ στὸν Βησσαρίωνα βέβαια καὶ 10 περίπου ἀκόμη στὸν Γεννάδιο καὶ στὸν Μωάμεθ. Ὁ Δανιηλίδης εἶναι σαφῶς προκατειλημμένος πολιτικο-ιδεολογικά, εἶναι ἀφελῆς θαυμαστής τοῦ «μὴ βυζαντινοῦ Ἑλληνα» σοφοῦ. Καὶ τοῦτο εἶναι γι' αὐτὸν θετικὸς τίτλος, εἶναι προσόν. Ὁ Πλήθων δὲν εἶναι βυζαντινός, ὁ Πλήθων εἶναι κάτι ἄλλο, «εἶναι ἡ νέα ἐποχή, πού ἔδωσε στὶς σύγχρονες γενεές ἕνα ὑπέροχο εὐαγγέλιον μὲ ἕνα περίφημον ὕμνον γιὰ μίαν φιλελεύθερη ζωὴ στὰ νέα χρόνια!» Ὁ Δανιηλίδης δὲν εἶναι ἐδῶ ἐπιστήμονας, εἶναι ιδεολόγος. Λέγει βέβαια παρακάτω ὅτι τὸ σύστημα τοῦ Πλήθωνος δὲν εἶναι μόνον οὐτοπικό, ἀλλὰ καὶ ἐπαναστατικὸ πολιτικὸ πρόγραμμα. Ἄρα δέχεται τὸ οὐτοπικὸ στοιχείο. Ὁ «ἀρχαιολογισμὸς» του, τὸ «ἐλληνικότερο κήρυγμα ἠθικῆς αὐτοευθύνῃς» εἶναι οἱ ἀρετές του, καὶ αὐτὰ βρίσκει νὰ ἐπαινέσει, νὰ προβάλει εἰς βάρος τοῦ «ὀπισθοδρομικοῦ Βυζαντίου». Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Δανιηλίδης ὑπῆρξε ἕνας ιδεολόγος μαρξιστής, ὁ ὁποῖος —ἐπιτρέψτε μου τὸν ὄρο— κρίνει τὰ πράγματα μὲ περισσὴ τουλάχιστον ἀφέλεια! Εἶχε βέβαια προηγηθεῖ πολὺ παλαιότερα ὁ πλέον ἔγκριτος τῶν Οἰκονομολόγων μας, ὁ Ἄνδρέας Ἀνδρεάδης (1876-1935), ὁ ὁποῖος στὴν πρώτη ἔκδοσιν τῆς *Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας* (1918) ἐπισημαίνει τὴν σημασία, πού ἔχουν γιὰ τὴν Ἱστορία του οἱ δύο *Συμβουλευτικοὶ* τοῦ Πλήθωνος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ καὶ τὸν Δεσπότη τοῦ Μυστρά Θεόδωρο, τοὺς ὁποῖους ὡστόσο ἀποτιμᾷ τελικὰ ὡς «οὐτοπιστικούς», χωρὶς νὰ παραγνωρίζει τὸ ὅτι ὁ Πλήθων ὑπῆρξε «μία ἀπὸ τὰς ἐξοχωτέρας μορφὰς τοῦ ἐκπνεόντος μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ». Σημασία ἔχει ἡ δὴλωσή του, ὅτι ἔχει τὴν πρόθεσιν νὰ δημοσιεύσει «ιδίαν πραγματείαν περὶ τῶν δημοσιονομικῶν θεωριῶν καὶ σχεδίων τοῦ Πλήθωνος», πράγμα πού δυστυχῶς δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ, ὅπως ἀκούσαμε καὶ ἀπὸ τὸν κ. Σπέντζα.

Τὸ 1935 στὸν τόμον *Εἰς μνήμην Σπυριδῶνος Λάμπρου* ἕνας Ἑλληνοῖταλὸς μελετητὴς τοῦ Βυζαντίου, ὁ Στέφανος Στεφάνου (Étienne Stéphanou), κάνει τὴν πρώτη συστηματικὴ, ἐξειδικευμένη μελέτη μὲ θέμα τὴν εἰμαρμένη: «Ἡ εἰμαρμένη ἐν τῷ φιλοσοφικῷ συστήματι τοῦ Πλήθωνος». Εἶναι πραγματικὰ μίαν αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ μελέτη, πρόδρομος πολλῶν ἄλλων, πού ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ (ἔχω καὶ ἐγὼ γράψει σχετικὰ). Ὁ Στεφάνου ἀρχίζει με τὴν φράσιν «Ἡ τοῦ Πλήθωνος ἐκπρεπεστάτη φυσιογνωμία δὲν διέλαθε τὸν πολυσχιδῆ κάλαμον τοῦ Σπυριδῶνος Λάμπρου...» (ἀναφέρεται ἀπλῶς σὲ μίαν ἀναδημοσίευση πού ἔκανε ὁ Λάμπρος ἀπὸ τὸ Β' βιβλίον τῶν *Νόμων*). Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι τὴν προβληματικὴ τῆς εἰμαρμένης καὶ τὴν ἀπόρριψή της μὲ τὴν ἀρχαιοελλην-

νική έννοια (μοῖρα) ἀλλὰ τὴν ἀναγωγή της στὴν Θεία Πρόνοια ὁ Στεφάνου θεωρεῖ «ἐγκέφαλον τοῦ συστήματος τῶν πληθωνικῶν ιδεῶν». Βάση της εἶναι ἡ ἰδέα τῆς θείας προγνώσεως, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ σημαντικό, ὅτι ὁ Στεφάνου διείδε τόσο νωρὶς πολὺ σωστὰ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ «ἀπλῶς μεθοδολογικὴ ἢ ἠθικὴ ἢ μεταφυσικὴ ἀνάγκη» ἢ ἰδέα αὐτή. Ἡ πίστη στὴν Θεία πρόγνωση ἀνήκει πραγματικὰ στὸν πυρῆνα τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλήθωνος.

Τὸ 1936, στὸν Μεσοπόλεμο, ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς —καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα στοιχεῖο, ποῦ ἐνισχύει τὶς «ὑποψίες» μας γιὰ τὴν συμμετοχὴ του στὸν Διαγωνισμό τῆς Ἀκαδημίας τοῦ 1928-29— ἀφιερώνει στὰ «Νέα Γράμματα», ἓνα περιοδικὸ σημαντικό γιὰ τὴν ἐποχὴ του στὸν χῶρο τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς κριτικῆς τῶν γραμμάτων, ἓνα ἄρθρο ὀλίγων σελίδων μὲ τὸν τίτλο «Σημειώσεις στὸν τάφο τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος». Εἶναι ἓνα ὠραῖο λυρικό κομμάτι αὐτὸ τὸ ἄρθρο. Ὁ συγγραφέας ἔχει πάει στὸ Ρίμινι τῆς Ἰταλίας, περιοδεύει τὴν παλαιὰ πόλη, μπαίνει στὸν ἱστορικό ναό, βλέπει τὴν σαρκοφάγο τοῦ Πλήθωνος, ἐμπνέεται ἀπὸ αὐτήν. Εἶναι, ὅπως εἶπα, ἓνα λογοτέχνημα, ἀλλὰ ἔντονα κριτικό. Ὁ,τι ἔγραφε Δημαρᾶς ἦταν κριτικό. Σ' αὐτὸ τὸ κείμενό του εἶναι ἀπόλυτα ἀρνητικὸς ἀπέναντι στὴν φιλοσοφικό-κοινωνικοπολιτικὴ προσφορὰ τοῦ Βυζαντινοῦ φιλοσόφου. «Ἡ πλάνη τοῦ Γεμιστοῦ» εἶναι ἡ τελευταία του φράση: «Ὁ,τι δίδαξε, ἀποτέλεσε μιὰ μεγάλη πλάνη».

Ἀμέσως μετὰ ἔχουμε πολὺ πιὸ συστηματικὲς ἐργασίες καὶ μποροῦμε πραγματικὰ νὰ μιλοῦμε γιὰ ἀναγέννηση τῶν Πληθωνικῶν σπουδῶν ἀπὸ τὸ 1940 καὶ ἔξῃς. Ὁ Δημοσθένης Στεφανίδης (1896-1975), σημαντικό ὄνομα ἐπίσης στὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς οἰκονομίας, γράφει ἓνα μελέτημα μὲ θέμα «Ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων καὶ ἡ θέσις του ἐν τῇ Κοινωνικῇ Οἰκονομικῇ» (ἄρθρο 24 σελίδων τοῦ 1940). Τὸ μελέτημα αὐτὸ πρέπει νὰ ἄσκησε θετικὴ ἐπίδραση στοὺς μελετητὲς τοῦ Πλήθωνος, κυρίως στοὺς οἰκονομολόγους.

Ὁ Καθηγητὴς μου τῆς Φιλοσοφίας στὴν Θεσσαλονικὴ αἰμίμηστος Χαράλαμπος Γιερός, πολὺ καλῆς ἰταλικῆς παιδείας μὲ μακρὰ παραμονὴ στὴν Ἰταλία, ἐπίσης τὸ 1940, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Β' παγκόσμιον πόλεμον, δημοσιεύει μιὰ μελέτη γιὰ τὸν Πλατωνισμό τῆς Ἀναγέννησης στὴν Ἰταλία, ὅπου τρεῖς σελίδες ἀφοροῦν τὸν Πλατωνισμό τοῦ Πλήθωνος καὶ τὴν ἐπίδρασή του στὴν Ἰταλία. Ἔχει χρήσιμα στοιχεῖα καὶ εἶναι μιὰ ἀξιοπρεπὴς, ἀν καὶ ὄχι πολὺ σοφὴ ἀλλὰ πάντως προσεκτικὴ μελέτη, ποῦ προβάλλει, πρώτη αὐτή, τὶς εὐρωπαϊκὲς διαστάσεις τοῦ πληθωνικοῦ ἔργου καὶ τῆς σημασίας τοῦ φιλοσόφου.

Μετὰ τὸ 1948, τὸ πολὺ τὸ 1950, κυκλοφορεῖ ὁ 7ος τόμος τῆς μεγάλης Ἑγκυκλοπαίδειας τοῦ «Ἡλίου». Ἐκεῖ ὁ Εὐάγγελος Φωτιάδης, γνωστὸς ἱστορικός, λόγιος, Διευθυντὴς τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, συγγραφέας πολλῶν ἔργων, ἀφιερῶ-

νει έπτά πυκνές σελίδες στόν Πλήθωνα, πού κατά τήν γνώμη μου αποτελοῦν ἕνα ἀπό τά πιό ολοκληρωμένα μελετήματα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Φωτιάδης εἶναι πολὺ προσεκτικός, ἀλλὰ τελικά καί αὐτὸς ἀρνητικός: δέν δέχεται ὅτι οἱ *Νόμοι* τοῦ Πλήθωνος μποροῦσαν νά προσφέρουν τήν βοήθεια, πού χρειαζόταν ὁ χεημαζόμενος Βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς. Δέν πιστεύει ὅτι μποροῦσε νά ἔχει πραγματοποιησίμη μορφή αὐτὴ ἡ διδασκαλία. Ὁ Φωτιάδης ἀξιοποιεῖ βέβαια ὅλους τοὺς προγενεστέρους του καί, ὅπως εἶπα, εἶναι προσεκτικὸς ἱστορικὸς μελετητής.

Τὸ πιό σημαντικό εἶναι ὅτι τὸ 1949 ὁ Βασίλειος Τατάκης στήν πολὺ γνωστὴ καί πρωτοποριακὴ ἐργασία του γιά τήν Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, πού ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι γαλλικά καί μεταφράστηκε ἑλληνικά πολὺ ἀργότερα, μόλις τὸ 1977, μὲ δική μου ἐπιμέλεια καί βιβλιογραφικὲς συμπληρώσεις, ἀφιερώνει 14 πυκνές σελίδες στὸν Πλήθωνα μὲ πολὺ προσεκτικὴ διατύπωση στὰ κρίσιμα θέματα. Μιλáει γιά τὸν θεῖσμό του σὲ μία ἔξαρση ἰδεαλισμοῦ, γιά τὸν μεταφυσικὸ Πλήθωνα, ἀφοῦ ὑπῆρξε καί «κοινωνιολόγος», γιά τήν ἔμπνευσή του ὡς θεολογικὴ παρὰ φιλοσοφικὴ, γιά ἕνα ἔναυσμα παγκόσμιου θεῖσμοῦ, πού καταλήγει νά ὄνειρευεταί καί ὡς τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος, ὅτι μπορεῖ νά ἀνανεώσει ἕναν Ἰάμβλιχο καί ἕναν Πρόκλο, τοὺς δύο σπουδαίους Νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους τοῦ 4ου-6ου αἰῶνος μ.Χ.

Ἐνδιαφέρεται, καί μᾶλλον ἐπιηρεασμένος ἀπὸ τὸν Καζάζη, ἐπανέρχεται ὁ Τατάκης στὸν Πλήθωνα μὲ ἕνα πιό προσεγμένο ἄρθρο ἀργότερα, τὸ 1952, στὸ κεφάλαιο «Πλατωνισμὸς καί Ἀριστοτελισμὸς στὸ Βυζάντιο» στὰ *Θέματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, πού ἐκδόθηκε —καί αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ— ἀπὸ τήν Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, δηλαδὴ σ' ἕνα βιβλίο πού εἶχε τήν ἔγκριση τῆς Ἐκκλησίας. Πρόκειται γιά ἕνα σοφὸ κείμενο. Ὅπως πάντα ὁ Τατάκης εἶναι ὁ ἐρευνητής, ὁ κριτικὸς μελετητής, πού γνωρίζει καλὰ τίς πηγές καί ζυγίζει κάθε λέξη. Ἐπηρεάσε πολὺ τήν μεταγενέστερη ἔρευνα ὁ Τατάκης, καί χαίρομαι πού τὸ λέγω αὐτό, γιὰ τὴν θεωρῶ μεγάλη μου τιμὴ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶμαι συνεχιστὴς τοῦ ἔργου του.

Μεγάλη ὁμως σημασία ἔχει ὅτι τὸ 1953, ὁ πολὺ μεγάλος, παρὰ τίς ὁποιες ἀντιρροήσεις κάποιων, σύγχρονος κλασικὸς φιλόλογος καί φιλόσοφος, ὁ Κ.Δ. Γεωργούλης (1894-1968) σὲ ἕνα τεῦχος τῆς *Νέας Ἑστίας*, ἀφιερωμένο στήν Δυτικὴ Ἀναγέννηση, γράφει 12 πυκνές σελίδες μὲ θέμα καί τίτλο: «Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, φιλόσοφος τῆς Ἑλληνικῆς καί Ἑσπεριακῆς Ἀναγεννήσεως» (ἀνατυπώθηκε ἀργότερα στὸν τόμο *Αἰσθητικὰ καί Φιλοσοφικὰ Μελετήματα*). Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἁρθροῦ καταλαβαίνετε ἀπὸ ποῦ ὀρμᾶται ὁ συγγραφέας. Ὁ Γεωργούλης θεωρεῖ τὸν Πλήθωνα ἕνα ἀντιφατικὸ φαινόμενο στήν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, πού ἤθελε νά ὀδηγήσει τὸ γένος σὲ καινούργια μορφή ζωῆς, ὅλο-

κληρωτικά διαφορετική από την Μεσαιωνική, γυρίζει όμως στην Έλληνική Φιλοσοφία και ειδωλολατρεία, δηλαδή σε ξεπερασμένους στην εποχή του τρόπου ζωής. Διερωτάται ακόμη, μήπως πρόκειται για μία στείρα και αναχρονιστική αρχαιολατρεία. Πρέπει, λέγει ωστόσο, να έχουμε ένα προσεκτικότερο αντίκρισμα του φαινομένου Πλήθων. Το σχήμα του Γεωργούλη είναι ο «άναγεννησιακός άνθρωπος». Ο Πλήθων θέλει την άναγωγή στην πρωταρχή και στην αδιάφθορη φύση του ανθρώπου. Η επιστροφή στην Έλληνική Φιλοσοφία και στην έθνική θρησκεία είναι μία τέτοια άναγωγή, και το μέσον για αυτήν την επιδίωξη είναι η ενόραση των αιώνιων αληθειών. Τα δόγματα, όπως λέγει, είναι η δύναμη του λόγου. Δεν είναι μυστικισμός αυτό. Από την αρχή της αληθινής νομοθεσίας ως τον νεοπλατωνικό Ίάμβλιχο όλα τα μετέπειτα είναι παρακμή της γνησίας Φιλοσοφίας, λέγει ο Γεωργούλης, ότι πιστεύει ο Πλήθων.

Έπισημαίνει ακόμη εύστοχα την παρεξήγηση που δημιουργεί το νεοπλατωνικό περικάλυμμα της φιλοσοφίας του Πλήθωνος. Έχω την γνώμη ότι αυτή είναι μία πολύ διεισδυτική και σωστή παρατήρηση. Τον λέμε όλοι Νεοπλατωνικό τον Πλήθωνα, αλλά υπάρχει μόνον ένα νεοπλατωνικό περικάλυμμα της όρολογίας του (τό έχω γράψει σε άλλη ευκαιρία: ο Νεοπλατωνισμός είναι η άμέσως προγενέστερη φιλοσοφική σχολή, και είναι φυσικό οι Βυζαντινοί να γνωρίζουν καλά και να χρησιμοποιούν την γλώσσα του). Με νεοπλατωνικό περικάλυμμα ή θρησκεία, που θέλει να ιδρύσει ο Πλήθων, είναι η θρησκεία του λόγου, με κύρια δόγματα την ύπαρξη της Θείας Προνοίας, την ελευθερία και άθανασία της ψυχής, την μετεμψύχωση (που είναι βέβαια ασύμβατη με την χριστιανική διδασκαλία), την τιμωρία των αμαρτημάτων, την νομοτέλεια στο σύμπαν, έξ ου και τα περί είμαρμένης (και πολύ σωστά γίνεται παραπομπή στον Στεφάνου), την έσωτερική αίτιοκρατία και τον αυτοκαθορισμό. Το πρόβλημα της ελευθερίας θέλει να το επιλύσει στην περιοχή της πρακτικής ήθικης ζωής, παρατηρεί πολύ σωστά ο Γεωργούλης, που είναι εδώ διεισδυτικότερος. Βοήθησε πολύ τους μεταγενέστερους αυτό το μικρό μελέτημα των 12 σελίδων. Και είναι έντυπωσιακό ότι ο Γεωργούλης δεν ήταν ο κατ' έξοχήν ειδικός, γι' αυτό και είναι μάλλον επιφυλακτικός γενικότερα, ώστε να προτιμά π.χ. τον όρο «Χριστιανική Φιλοσοφία» από το «Βυζαντινή Φιλοσοφία».

Η ευδαιμονία για τον Πλήθωνα είναι απόκτηση και άσκηση των άρετών, το θνητό και το άθάνατο είναι τμήμα της ανθρώπινης ουσίας. Αυτό είναι πολύ σημαντικό στοιχείο, και ο Γεωργούλης είναι ο πρώτος που το εξέθεσε με σαφή τρόπο. Ο δεύτερος που το πρόσεξε (θα το έξηγήσω λίγο παρακάτω) είναι ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, όπως διαπίστωσα, καθώς είχα την χαρά να μελετήσω το θέμα, όταν στην σημαντική Πατριαρχική Βιβλιοθήκη της Μόσχας, εντό-

πισα ένα και μοναδικό χειρόγραφο, πού διέσωζε ανέκδοτο κείμενο του Πλήθωνος, τὸ «Ἀπάντηση πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην Παλαιολόγον» σὲ ἐρωτήματα, πού τοῦ ἔθεσε καθ' ὑπαγόρευση βέβαια τῶν λογίων συμβούλων του και στὰ ὁποῖα ὁ Πλήθων ἀντιμετωπίζει πρῶτα ἓνα πολὺ πρακτικὸ θέμα ἀριστοτελικῆς λογικῆς και μὲ μία ἀκριβεία μάλιστα ἐντυπωσιακὴ γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρήση τοῦ ὑπὸ συζήτησης κειμένου τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἔπειτα ἀναπτύσσει ἐκτενέστερα τὴν θεωρία του γιὰ τὴν διπλὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὸ θνητὸ και τὸ ἀθάνατο, γιὰ τὸ καλὸ και τὸ καλὸ, πού τὸ ἓνα μάχεται τὸ ἄλλο, και πὼς πρέπει νὰ ἐπικρατήσει τὸ καλὸ γιὰ νὰ θριαμβεύσει ἡ ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο στὸ κείμενο τοῦ Πλήθωνος, πού ἐξέδωσα κριτικὰ στὴν Ἑπετηρίδα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν *Φιλοσοφία* τὸ 1974 (τ. 4, σελ. 330-376) μὲ ἀφορμὴ τὴν ἴδρυση τῆς «Σχολῆς Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» τοῦ Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου στὴν Μαγούλα, ἀφιερώνοντάς το σ' αὐτήν, ἐπαληθεύει νύξεις πού ἔχουμε ἀπὸ κεφάλαια τῶν *Νόμων* και καλύπτει ἓνα κεντρικὸ θέμα τῆς κοσμοθεωρίας και τῆς βιοθεωρίας τοῦ φιλοσόφου μας.

Ὁ Γεωργιούλης καταλήγει στὸ ὅτι ἡ καινοτομία τοῦ Πλήθωνος ἔγκειται στὸ ὅτι γι' αὐτὸν ἡ φιλοσοφία ὑψώνεται ὡς δύναμη ἰκανὴ νὰ δημιουργήσει και θρησκευτικὴ πίστη, ὄχι θρησκεία στηριγμένη σὲ θεῖα και ὑπερκόσμια ἀποκάλυψη, ἀλλὰ θρησκεία τοῦ λόγου μὲ ἀνάλογη διαρρῦθμιση τῆς πολιτικῆς και κοινωνικῆς ζωῆς. Και νὰ ἡ ἀπροσδόκητη κατακλείδα του: «Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος δὲν εὐτύχησε νὰ δώσει σάρκα και ὄστα στὶς ἐλπίδες τοῦ γένους. Οὔτε πρόλαβε, ὅπως εἶχε τὴν πρόθεση στὰ πλαίσια τῆς φροντίδας του γιὰ τὰ πνευματικὰ ζητήματα, νὰ συνδιαλλάξει τοὺς δύο φιλοσόφους (ἐννοεῖ τὸν Σχολάριο και τὸν Πλήθωνα)! Κατόρθωσε ὁμως νὰ ξαναζωντανέψει τὸν θρόνο τῆς ἐλληνικῆς πολεμικῆς ἀρετῆς. Και ἔμεινε θρόνος ὁ ἴδιος, δείχνοντας στὶς ἐπερχόμενες γενιές τὸ δρόμο τοῦ χρέους και τῆς τιμῆς. Δίπλα του συμβαδίζει, συντροφεύοντάς τον, και ἡ σκιά τοῦ Πλήθωνος». Και κλείνει τὸ ἄρθρο του μὲ τὰ ἑξῆς ἐντυπωσιακὰ: «Ἐξέτεινε και αὐτὸς ὀδηγητικὰ τὸ χέρι του και ἔδειξε στὸν ἐσπεριακὸ (Δυτικὸ) πολιτισμὸ καινούργιους δρόμους. Οἱ οὐτοπιστὲς πολιτιολόγοι τοῦ 16ου και 17ου αἰῶνα, ὁ Θωμᾶς Μῶρος, ὁ Καμπανέλλα, ὁ Ἀντρέ, ὁ Φραγκίσκος Βάκων, ἐβάδισαν πάνω στὸ μονοπάτι, πού αὐτὸς πρῶτος εἶχε ὑποδείξει. Τὰ Ἰδρύματα τῶν Ἀκαδημιῶν δίκαιο εἶναι νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν γιὰ πατέρα τους. Τὸ ἐλληνικὸ γένος χρωστεῖ σ' αὐτὸν τὸ ξαναζωντανεμα σὲ μία τραγικὴ στιγμή τῆς ἐθνικῆς του αὐτογνωσίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ζῆλος του γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τοῦ γένους τὸν ἔκανε νὰ παραγνωρίσει τὴν σημασία, πού εἶχε γιὰ τὸν λαὸ τῶν Ἑλλήνων τὸ χριστιανικὸ βίωμα. Στὴν ἐκτροπὴ του ὁμως αὐτὴ τὸν ὤθησε ἡ συναίσθηση τῆς ἀγωνίας ἐμπρὸς στὴν δύσκολη ἴστο-

ρική συγκυρία. Είχε την σύνεση να σκεπάζεται με τόν πέπλο τῆς σιωπῆς τὰ τολμηρὰ ἀναμορφωτικά του σχέδια καί νά παρέχει τήν ζωή του ὑπόδειγμα σεμνότητας καί ἀρετῆς». Ὁ Γεωργούλης προσπαθεῖ ἐδῶ, ὠραιοποιώντας λίγο τὰ πράγματα, νά ἀποδώσει ἔπαινο σέ μία πραγματικά πολυτάραχη καί σημαντική μορφή, ἀλλά καί ἐδῶ, ὅπως καταλαβαίνετε, εἶναι καταδικαστικός γιά τὸ θρησκευιολογικὸ σύστημα τοῦ φιλοσόφου.

Τὸ 1953 στὴν Ἑλληνοαγγλική Ἐπιθεώρηση, ἓνα περιοδικὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πρωτοποριακὸ καί μὲ σημαντικὰ κείμενα, δημοσιεύθηκε χωρὶς μνεία τοῦ μεταφραστῆ ἢ μετάφραση ἑνὸς δοκιμίου τοῦ E.M. Foster «Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων», πρωτοδημοσιευμένο τὸ 1905 στὸν τόμο *Abinger Harvest* τοῦ Ἑλλανοσυγγραφέα, ποῦ ξαναδημοσιεύθηκε τὸ 1936. Αὐτὸ εἶναι ἐντυπωσιακὸ. Γιατί; Διότι ὁ Φίλιπ Σερράρ (Philip Sherrard), ὁ ἀλησμόνητος Ἑλληνοάγγλος μελετητῆς τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ καί τοῦ Βυζαντίου, δημοσίευσε τὸ 1975 ἓνα ἄρθρο ποῦ καταλήγει: «Ἡ Ἀναγέννηση ἔχει νά μᾶς δείξει πολλές φυσιγνωμίες μεγαλύτερες ἀπὸ τὴν δική του, καμιά ὅμως ποῦ νά εἶναι τόσο παράξενα συμβολικὴ». Κι αὐτὸ τὸ «παράξενα συμβολικὴ» ὁ Σερράρ τὸ ἀντλεῖ ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ Foster.

Μερικὰ στοιχεῖα ἀκόμη ἀρκετὰ ἐντυπωσιακὰ γιά νά καταλήξουμε σὲ οἰκεία πρόσωπα. Τὸ 1953 ἐπίσης περίπου ἢ σπουδαία Ἑλληνίδα φιλόσοφος, ἢ σημαντικότερη Ἑλληνίδα τῆς ἐποχῆς τῆς, ἢ Ἑλλη Λαμπριδῆ (πέθανε τὸ 1970) ὑποβάλλει ἀγγλικά μία σελίδα «πρόθεσης ἐργασίας» πρὸς τὸ Royal Institute of Research στὸ Λονδίνο, γιά νά ἐπιτύχει μία ὑποτροφία γιά ἐρευνητικὸ καί συγγραφικὸ ἔργο σχετικὸ μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ Πλήθωνος. Ἐπισημαίνω στὸ μεστὸ κείμενό της τὴν δήλωση, ὅτι «θὰ ἦταν εὐτυχῆς, ἂν τὸ προσωπικὸ φιλοσοφικὸ τῆς ἔργο μποροῦσε νά σημαδευθεῖ ἀπὸ μία συμβολὴ γύρω ἀπὸ ἓνα τόσο σημαντικό φιλόσοφο, ὅπως ὑπῆρξε ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ». Ἡ ὑποτροφία δυστυχῶς δὲν τῆς δόθηκε, καί ἔτσι δὲν ἔχουμε τὴν ἐρευνα, ποῦ πολὺ ἤθελε, καί τὴν σχετικὴ δημοσίευση.

Τὴν ἴδια χρονιά ὁ καθηγητῆς Γ. Σακελλαρίου δημοσιεύει ἓνα ἄρθρο 5 σελίδων μὲ τίτλο «Ὁ Πλήθων ὡς κοινωνιολόγος». Δὲν νομίζω ὅτι ὁ ψυχολόγος Σακελλαρίου προσφέρει κάτι καινούργιο μὲ τὸ ἄρθρο αὐτό. Τὸ 1955 ὁ Ἱστορικὸς Ἰωάννης Μαμαλάκης, γνωστὸς ἀπὸ τὴν Διδακτορικὴ Διατριβή του (1939) γιά τὴν κάθοδο τοῦ Πλήθωνος στὸν Μυστρᾶ, δημοσιεύει τὴν Ἀνακοίνωσή του στὸ Θ' Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Θεσσαλονίκης μὲ θέμα «Ἡ ἐπίδραση τῶν συγχρόνων γεγονότων στίς ἰδέες τοῦ Γεμιστοῦ». Θὰ ἄξιζε νά προσεχθεῖ ἢ Ἀνακοίνωση αὕτη.

Τὸ 1957 κυκλοφορεῖ τὸ πολὺ γνωστὸ ἔργο *Γεννήθηκα στὸ 1402* —«Ἱστορικὴ

βιογραφία» τὸ λέγει ὁ ἴδιος— τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου (730 σελίδες - 3η ἔκδοση 1980), στὸ ὁποῖο ἀφιερώνει 55 συνολικά σελίδες γιὰ τὸν Μυστρᾶ καὶ τὸν Πλήθωνα, ὅπου ὁ ἀφηγητὴς ἔρχεται στὸν Μυστρᾶ τὸ 1431 μὲ τὸν Βησσαρίωνα, μόλις 28 ἐτῶν τότε, γιὰ μιὰ συνάντηση μὲ τὸν Μανουὴλ Παλαιολόγο καὶ τὸν Πλήθωνα, συνάντηση ὅμως ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε ἀργότερα μόνο μὲ τὸν ἑβδομηκοντούτη πλέον Πλήθωνα. Τὸ βιβλίο τοῦ Κανελλόπουλου περιέχει ἔξοχες σελίδες γιὰ τὸν Πλήθωνα καὶ γιὰ τὸν Μυστρᾶ (ἀφιέρωσα τὸ δεύτερο μέρος τῆς ὁμιλίας μου στὴν Σπάρτη πέρυσι τὸν Νοέμβριο γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ γιὰ τὴν ἐνασχόληση τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου γενικότερα μὲ τὸ Βυζάντιο καὶ δὲν θὰ ἤθελα νὰ ἐπαναλάβω πράγματα, πὺ ἀκούσθηκαν σὲ γειτονικὸ χῶρο σχετικὰ πρόσφατα).

Γιὰ τὴν σχέση τοῦ φιλοσόφου μας μὲ τὸν Χριστιανισμό ὁ Κανελλόπουλος ἔχει μερικὲς διεισδυτικὲς σελίδες (263 ἐπ.) καὶ ἡ θέση του, ἐπηρεασμένου προφανῶς ἀπὸ τὸν Καζάζη, εἶναι καὶ ἐκείνου ὁπωσδήποτε ἀρνητικὴ ἀπέναντι στὸ περιεχόμενο τῶν *Νόμων* καὶ τῆς ἔκθεσης τῆς νέας «ἐλληνικῆς θρησκείας» (σελ. 271-2). Σὰς μεταφέρω μιὰ χαρακτηριστικὴ περικοπὴ μόνον. Λέγει ὁ νεαρὸς ἀφηγητὴς, ὁ «ἥρωας» τῆς ἱστορικῆς βιογραφίας: «Τὸν γνώρισα ἀργότερα προσωπικά καὶ τὸν θαύμασα, χωρὶς ὅμως νὰ μπορέσω νὰ συνδεθῶ συναισθηματικὰ μαζί του καὶ νὰ γίνω μαθητὴς του στὴν βαθύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου...».

Ἐν τῷ μεταξὺ ἔχουμε βεβαίως εἰδικὲς ἐργασίες πρωτότυπες καὶ πολὺ χρήσιμες, ὅπως ἐκείνη τοῦ κ. Σάββα Σπέντζα γιὰ τὶς οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς καὶ δημοσιονομικὲς ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος (1964, Β΄ ἔκδοση 1987, Δ΄ ἔκδοση 1996 μὲ βιβλιογραφικὸ Ἐπίμετρο τοῦ Χ. Μπαλόγλου), τὸν ὁποῖον θὰ ἀκούσουμε ἄλλωστε σὲ Ἀνακοίνωση μὲ θέμα τῆς εἰδικότητός του στὸ Συνέδριό μας. Ἄλλὰ θέλω νὰ φθάσω στὸ 1966, ὁπότε ἔχουμε τὴν 3η ἔκδοση τῆς *Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος*, ὅπου πάλι ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἀφιερώνει 40 σελίδες στὸν Μυστρᾶ, στὸν Πλήθωνα γενικότερα ἀλλὰ καὶ σὲ πιὸ εἰδικὰ θέματα, ὅπως ἐκεῖνο πὺ ἀνέφερα προηγουμένως γιὰ τὴν διδασκαλία του σχετικὰ μὲ τὴν διπλὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅλα αὐτὰ μὲ κρίση τελικὰ αὐστηρὴ ἀλλὰ καὶ ἀντικειμενικὴ, δεῖγμα γνώσης καὶ σοφοῦ λόγου. Εἶπα ὅτι εἶναι ἐκεῖνος, πὺ πρόσεξε πρῶτος ὅσα ἐπαλήθευσα ἀργότερα μὲ βάση ἓνα νέο κείμενο τοῦ Πλήθωνος, πὺ ἐξέδωσα τὸ 1974 (σελ. 344 ἐπ. τοῦ ἀρθροῦ μου).

Ἀπὸ τὸ 1960 ὡς τὸ 1975 ἔχουμε πολλὲς ἀξιόλογες ἐργασίες. Προηγεῖται ὁ γνωστὸς οἰκονομολόγος, πολιτικὸς καὶ λόγιος δημοσιογράφος τοῦ Πειραιῶς Εὐάγγελος Σαββόπουλος μὲ τὸ βιβλιαράκι του *Ὁ Πλήθων καὶ ἡ ἐποχὴ του* (1961), πὺ εἶναι περισσότερο ἓνα κήρυγμα αὐτογνωσίας: καὶ στὴν δική μας ἐποχὴ παρακαμῆς ἂς πάρουμε παράδειγμα ἀπὸ τὸ «σφάλμα» τοῦ Πλήθωνος γιὰ

νά μὴν ἐπαναλάβουμε τὴν «ἀποστασία» του. Καταλαβαίνετε ποὺ εἶναι τὸ πνεῦμα του. Τὸ 1966 δημοσιεύεται ἐκτενὲς λήμμα τοῦ καθηγητῆ Ν. Τωμαδάκη (1905-1993) στὴν *Ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*.

Ἡ νέα ἐποχὴ στὶς Πληθωνικὲς σπουδὲς ἀρχίζει βέβαια μὲ συγκεκριμένες σημαντικές μονογραφίες, ὅπως τοῦ Θεοδώρου Νικολάου *Ὁ Ζωροάστρης εἰς τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Πλήθωνος* (1971), τοῦ ἰδίου *Αἱ περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ἰδέαι τοῦ Πλήθωνος* [μονογραφία 140 σελ. (Βραβεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1972), Θεσσαλονίκη 1974, β' ἔκδοση 1989], καὶ τοῦ Χρήστου Σολδάτου *Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων. Συμβολὴ εἰς τὸ ἐθνικὸν ἔργον τοῦ φιλοσόφου εἰς τὸν Μυστρᾶν καὶ τὴν θεμελίωσιν τῶν Πλατωνικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Φλωρεντίαν* (1973, 260 σελίδες). Ὁ καθηγητὴς Λεωνίδας Μπαρτζελιώτης, ἀγαπητὸς Σύνεδρός μας καὶ σήμερα, δημοσιεύει ἀπὸ τὸ 1973 ὡς τὸ 1976 καὶ ἀργότερα μίαν σειρὰ ἀρθρῶν (ἀγγλικά τὰ περισσότερα) στὸ Περιοδικὸ *Διοτίμα* μὲ ἐξειδικευμένα, πολὺ χρήσιμα θέματα καὶ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὲς διερευνήσεις ἀπὸ τὸν χώρο τῆς Πληθωνικῆς φιλοσοφίας. Στὸ 1974 ἀνήκει καὶ τὸ δικό μου δημοσίευμα μὲ ἀντικείμενο τὸ σημαντικό ἄγνωστο κείμενο τοῦ Πλήθωνος σὲ κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας, πρώτη ἔκδοση τότε μὲ νεοελληνικὴ μετάφραση καὶ ἐκτεταμένα ἐρμηνευτικὰ σχόλια.

Τὸ 1975 ἔχουμε τὸ μεγάλο γεγονός τῆς ἴδρυσης τῆς «Ἐλευθέρας Σχολῆς Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων», ὅπου πλέον ὁ σοφὸς Δάσκαλός μας Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος ἀρχίζει τὰ μαθήματά του τῶν τριῶν πρώτων περιόδων μὲ ἓνα ἐναρκτήριο μάθημα γιὰ τὸν Πλήθωνα. Τὰ κείμενά του αὐτὰ ἔχουν δημοσιευθεῖ στοὺς οἰκείους τόμους τῶν *Μαθημάτων* τῆς Σχολῆς καὶ ἀναδημοσιεύθηκαν καὶ στὰ *Λακωνικά* καθὼς καὶ σὲ ἓνα τεῦχος, συγκεντρωμένα ὄλα μαζί.

Ἀπὸ τὸ 1976 μὲ τὴν ἐνθάρρυνση καὶ ἐνίσχυση ἐργασιῶν, ποὺ ἀποτελοῦν πλέον τὶς ἐπιστημονικὲς προσεγγίσεις στὰ προβλήματα τῆς καλῆς γνώσης, κατανόησης καὶ ἐρμηνείας τῆς φιλοσοφικῆς, κοινωνικῆς καὶ εὐρύτερα πολιτιστικῆς δραστηριότητος καὶ συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ, ἔχουμε ἕως σήμερα μίαν πάρα πολὺ πλούσια ἑλληνικὴ καὶ διεθνῆ ἐπιστημονικὴ παραγωγή. Θὰ ἀναφερθῶ ἐλλείψει χρόνου μόνον ἀριθμητικὰ στὶς πραγματικὰ ἐντυπωσιακὲς Πληθωνικὲς σπουδὲς τῶν 25 τελευταίων χρόνων. Ἔχουμε λοιπὸν 40 ἀρθρα καὶ βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ ξενόγλωσσα, ἀπὸ Ἑλληνες πρῶτα ἐπιστήμονες. Ἀπὸ αὐτὰ δύο ἀποτελοῦν νέες ἐκδόσεις κειμένων.

Ἀπὸ τὴν ξένη παραγωγή, ἀπὸ τὸ 1956 ποὺ ἐκδόθηκε τὸ σημαντικό βιβλίον τοῦ Βέλγου ἱστορικοῦ Fr. Masai γιὰ τὸν Πλήθωνα καὶ τὸν Πλατωνισμό τοῦ Μυστρᾶ, ἔχουμε 38 βιβλία καὶ ἀρθρα μὲ 9 κριτικὲς ἐκδόσεις Πληθωνικῶν κειμένων. Καταλαβαίνετε πόσο σημαντικό εἶναι αὐτό, γιατί χωρὶς τὴν καλὴ γνώση τῶν κειμένων τοῦ Πλήθωνος καὶ τῶν ἄλλων σοφῶν τῆς ἐποχῆς του δὲν μποροῦμε νὰ

εργασθοῦμε ἐπιστημονικά. Κατ' ἐξοχήν ἐδῶ εἶναι ἀνάγκη νὰ στηριχθοῦμε στὰ κείμενα. Καὶ καθὼς ἀναφέρομαι στὸ θέμα αὐτό, χαιρετίζω τὴν παρουσία ἐδῶ τῆς ἐγκριτῆς ἐκδότου ἔργων τοῦ Πλήθωνος, τῆς Κας Tambrun-Krasker, ἡ ὁποία μᾶς ἔδωσε ἕως σήμερα στὴν Σειρὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν δύο σπουδαίες κριτικές ἐκδόσεις, τοῦ *Περὶ ἀρετῶν* καὶ τοῦ *Ζωροαστρείων δογμάτων διασάφησης*, καὶ ἡ ὁποία ἐτοιμάζει τώρα στὸ CNRS στὸ Παρίσι τὴν νέα κριτικὴ ἐκδοση τῶν *Νόμων* τοῦ Πλήθωνος. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικό, καὶ ἐλπίζω ὅτι εἰδικὰ μετὰ τὴν ἐκδοση αὐτὴ θὰ ἐπιχειρηθεῖ μία συνολικότερη καὶ πιὸ πειστικὴ ἐρμηνεία τῶν κρισίμων θεμάτων, ποὺ θέτουν οἱ *Νόμοι* καὶ ποὺ «βασανίζουν», θὰ ἔλεγα, τίς συνειδήσεις τῶν Νεοελλήνων καὶ δημιουργοῦν καὶ σήμερα κάποιες ἀντιπαράθεσεις. Ἐτόλμησα νὰ ὑποστηρίξω σὲ ἄλλες εὐκαιρίες, ὅτι χρειαζόμαστε νέες προσεγγίσεις τοῦ προβλήματος τῆς θεολογίας τῶν *Νόμων*, ὅτι τὸ πρόβλημα εἶναι τελικὰ μεταφυσικὸ καὶ ὅτι θὰ λυθεῖ πιθανότατα μὲ μία νέα σημειολογικὴ προσέγγιση τῆς μεταφυσικῆς διδασκαλίας τοῦ φιλοσόφου μας. Γι' αὐτὸ καὶ περιμένουμε μὲ μεγάλο ἐνδιαφέρον τὸ τί θὰ μᾶς δώσει καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐκδότις στὴν ἐρμηνευτικὴ Εἰσαγωγὴ τῆς, ὥστε οἱ εἰδικοὶ νὰ ἀσχοληθοῦν μετὰ ἀσφαλέστερα καὶ μὲ βάση πλέον τὴν νέα ὀριστικὴ ἐκδοση τοῦ κορυφαίου αὐτοῦ ἔργου τοῦ Πλήθωνος μὲ τὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα ποὺ θέτει.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἔχουμε ἕναν ἐνδιαφέροντα ἐνδιάμεσο Ἀπολογισμό τῶν Πληθωνικῶν σπουδῶν ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Νικολάου, καθηγητὴ τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου σήμερα, γραμμένον γερμανικὰ τὸ 1975 ὡς «Ἐπιλεγόμενα» στὴν ἐπανεκδοση τοῦ σπουδαίου ἔργου τοῦ Fr. Schultze, ποὺ ἔχω ἀναφέρει ἤδη, *Die Philosophie der Renaissance* (Jena 1874). Ὁ κ. Νικολάου καταλήγει μάλιστα μὲ τὴν εὐχὴ «Ἡ ἰδρυθεῖσα τὸ 1975 εἰς τὴν Μαγούλαν τοῦ Μυστρᾶ “Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων” τοῦ καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ I.N. Θεοδοωρακοπούλου νὰ ἔχει ὡς ἕνα ἐκ τῶν κυρίων σκοπῶν τῆς τὴν κριτικὴ ἐκδοση ὄλων τῶν ἔργων τοῦ Πλήθωνος».

Βλέπετε λοιπὸν, γιατί δικαιολογεῖται ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτῆς τῆς ἐρευνητικῆς καὶ ἐν μέρει συνθετικῆς παραγωγῆς τῆς ἐποχῆς μας ὡς «ἀναγέννησης τῶν Πληθωνικῶν σπουδῶν» καὶ γιατί μὲ τὸ σημερινὸ Συνέδριον καὶ μὲ τίς συμβολές τῶν ἐκλεκτῶν Συνέδρων, ποὺ ἔχουμε στὸ πλούσιο Πρόγραμμα, μποροῦμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ προσφέρουμε τὸ ἀπαραίτητο ὕλικὸ γιὰ τὴν ἐπανεκτίμηση καὶ τὴν διαφώτιση πλευρῶν, ποὺ εἶναι καθήκον μας νὰ ἐπιτύχουμε, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν συνολικὴ ἴσως νέα ἀποτίμηση τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου φιλοσόφου αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς γωνιάς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος.